

УДК 726.2 – 523.42(477.85/87)

Людмила **Гавриш**

аспірантка при кафедрі
теорії, історії архітектури та
синтезу мистецтв НАОМА,
викладач кафедри
образотворчого мистецтва
та гуманітарних наук
КІПДМ ЛНАМ

Дерев'яні храми Гуцульщини в дослідженнях архітекторів та етнографів

Анотація. У статті проаналізовано дослідження архітекторів та етнографів, у яких висвітлюються питання, що стосуються меж розповсюдження дерев'яних гуцульських храмів та їхніх архітектурно-художніх особливостей.

Ключові слова. Гуцульщина, дерев'яна архітектура, храмобудування, історико-етнографічний регіон, архітектурно-художні особливості дерев'яних храмів.

Постановка проблеми. Серед актуальних питань, що стосуються підвищення національної свідомості суспільства, однією з головних проблем постає вивчення та збереження для наступних поколінь нерухомих культурних надбань того регіону, в якому людина зростає та формується. Такими культурно-мистецькими скарбами є дерев'яні храми Гуцульщини. У них яскраво проявилися особливості устрою та мислення своєї рідної гірської спільноти. Не дивно, що дерев'яні церкви привертала увагу етнографів та архітекторів протягом кількох століть. Кожен із них намагався по-своєму розкрити їхні невивчені особливості: деякі чисто інтуїтивно та суб'єктивно, інші — застосовуючи певні наукові методики.

Виклад основного матеріалу. Одним із перших завдань на шляху дослідження дерев'яних храмів Гуцульщини є визначення етнографічних меж, де цей тип сакральних споруд був розповсюджений. Однак етнографи та архітектори по-різному

окреслювали цей регіон Карпат.

Найпершою поважною спробою вагомого опису поширення гуцульських поселень належить І. Вагилевичу з 40-х рр. XIX ст. [1, с.24].

Польський етнограф В. Поль чіткіше й детальніше окреслив межі Буковинської та Галицької Гуцульщини. У його списку, опублікованому 1847 р. [2], у буковинській частині Гуцульщини знаходилося 21 село, а в галицькій — 71 село та 4 містечка, у яких на той час проживало 73 676 чоловік. Цей перелік, лише з незначними змінами, подав В. Поль до своєї праці “Погляд на північні схили Карпат”, яка вийшла друком 1851 року. Найцікавішим, однак, є досить точний опис меж із населеними пунктами, що подані дослідником у праці “Кілька штрихів до опису гуцулів на Буковині”. Пізніше науковець детально описав усі ці населені пункти разом із присілками, подавши також кількість дворів і чисельність мешканців. Праця, що з’явилася, імовірно, у 1857-1859 рр., є, без сумніву, першим детальним описом Буковинської Гуцульщини. Але, незважаючи на свою велику цінність, пролежала в рукописному варіанті понад 100 років і була надрукована лише 1966 року. Дослідник не подав використаних ним критеріїв відмінності гуцулів. Він посилався, скоріше інтуїтивно, на географічні чинники, які змушували до специфічного господарювання, створюючи відмінності поміж “родами”. На співпадіння етнографічних меж із природними можна було сподіватися лише в тих випадках, коли географічні межі були потужними ізоляційними бар’єрами. В. Поль застосовував також своєрідні соціологічні критерії, коли, як сам писав, намагався з’ясувати “як рід сам називається, або ж як іншими називається”.

Наступний опис Гуцульщини належить С.Вітвицькому. У своїй праці “Історичний нарис про гуцулів” 1863 р. він притримувався подібних, охарактеризованих В. Полем, критеріїв у приналежності певних поселень до гуцульських. Тобто: “гуцули там знаходяться, де самі себе гуцулами називають, де ця назва трапляється й де їх інші гуцулами кличуть” [3, с.17]. Дослідник також зауважує, що Гуцульщина — це не лише села і “осідки”, де проживають гуцули, але також і полонини, де вони випасають своїх тварин. Варто зазначити, що С.Вітвицький поділяє гуцулів на “цілковитих” та “нецілковитих”, виокремлюючи таким чином

перехідні етнічні групи. До праці також була додана карта під назвою “Карта сучасного поселення гуцулів”, знята з “Карти Генерального Кватермістровства” з 1824 р. Найвірогідніше, ця карта була однією з перших виданих карт Гуцульщини.

Наступним дослідником, який зробив значний внесок у дослідження Гуцульщини в цілому та її меж зокрема, був Р. Кайндль. 1898 року він опублікував працю, у якій чітко окреслив межі всієї Гуцульщини, особливо уточнивши її простягання на Буковині [4].

На початку ХХ ст. побачила світ монументальна праця В. Шухевича “Гуцульщина” [5]. Однак вона стосувалася головним чином галицької частини Гуцульщини й вносила лише деякі нові пропозиції до питання про межі.

З цього часу походить також карта Буковини масштабу 1: 350000, на якій графічним методом була подана етнографічна ситуація. Автор карти зазначив на ній місця проживання різних етнічних груп та гуцулів зокрема. На цій карті можна досить чітко простежити простягання меж Гуцульщини територією Буковини.

Одну з цікавих концепцій окреслення гуцульських поселень подав Х. Гонсьоровський [6]. Він уточнив низку характерних рис, що стосувалися говірки, одягу, способу життя та особливостей архітектури, якими він і вирізняв гуцулів з-поміж інших етнографічних груп. Керуючись цими критеріями, він накреслив карту гуцульських поселень, яка охоплювала 61 населений пункт.

Свої дослідження, присвячені межам Гуцульщини, майже в той самий час, проводили чеський етнограф Й. Краль, краєзнавець А. Фішер [7] та науковець О. Кольберг [1, с.24].

У 1937 та 1938 рр. вийшли дві праці польського етнографа Я. Фальковського “Західна межа Гуцульщини. Долинами Прута, Бистриці Надвірнянської, Бистриці Солотвиної і Лімниці” та “Північно-східна межа Гуцульщини”. Метою досліджень було, як писав Я. Фальковський, “викреслення точної, сучасної етнографічної межі Гуцульщини” [8].

На початку ХХ ст. найбільш повне визначення ареалу гуцульської етнографічної групи здійснив В. Гнатюк [9].

У 80-х рр. ХХ ст. у результаті проведення комплексних наукових експедицій Музеєм етнографії та художнього промислу АН УРСР та на основі зібраного матеріалу було наново окреслено

територію Гуцульщини в таких межах: на заході границя проходила по р. Ломниці й далі по закарпатській частині — верхів'ями річок Берестянка й Турбату, ріки Тересви й долиною річки Малої Шопурки до її злиття з Тисою, на півдні ця лінія проходить до державного кордону. На півночі та північному сході від ріки Лімниці межа перетинає річки Бистрицю Солотвинську та Надвірнянську, захоплює село Пасічну, далі йде на Делятин, Яблунів, Косів, Вижницю, Берегомет, Красноільськ, до кордону з Румунією. За сучасним адміністративним поділом, вказана територія охоплює південні частини Надвірнянського, Косівського районів та весь Верховинський р-н Івано-Франківської обл., південну частину Вижницького р-ну й Путильський р-н Чернівецької обл. та Рахівський р-н Закарпатської обл. [1, с.26].

Однак у випадку, коли акцентом є дослідження дерев'яних гуцульських храмів, етнографічні межі регіону слід визначати з позиції розповсюдження саме цього типу сакральних споруд.

Так, архітектори В. Самойлович [10] та Л. Прибега [11], [12] архітектурно-етнографічний регіон Гуцульщини прив'язують до історико-етнографічного району та до хрещатого типу церкви.

В. Січинський [13], П. Юрченко [14], [15], Г. Логвин [16], [17], [18], які дають архітектурно-конструктивну характеристику хрещатим церквам, не визначають за сакральними об'єктами межі Гуцульщини.

І. Могитич [19], [20] розглядає хрещаті церкви як у межах історико-етнографічного району Гуцульщини, так і поза його межами, однак не уточнює етнографічні райони Карпат за основними типами храмів.

П. Макушенко [21], за результатами своїх досліджень, чітко викреслює три основні райони Гуцульщини: галицький, буковинський та закарпатський, за відмінністю типології хрещатих церков.

Професор Р. Бриковський [22], на основі етнографічних праць Я. Фальковського [8], визначає межі розповсюдження гуцульських хрещатих церков: на сході вони обмежені р. Білій Черемош, на заході — Прутом, на півночі межа проходить від Делятина через Верхній Березів, Яблунів, Косів, Кути. На півночі гуцульські церкви виходять далеко за етнографічні межі Гуцульщини в район Калуша, Коломиї, переходять межі р. Прута, їх можна зустріти в околиці Тлумача, поза рікою Черемош у північно-

східному напрямку в околиці Снятина чи Городенщини. Із часом гуцульські церкви пішли в глибину Чорногірського масиву, через перевал на Закарпаття.

Однак найповнішу картину розповсюдження гуцульських храмів подає Я. Тарас у своїй праці "Сакральна дерев'яна архітектура українців Карпат. Культурно-традиційний аспект" [23], визначаючи також їх перехідні групи.

Рухаючись далі, варто звернути увагу на дослідження, що розкривають сутність гуцульського храмобудування як такого.

Одним із перших дослідників гуцульського краю, який торкнувся питання церковного будівництва, був В. Шухевич [5, с.114-119]. Визначивши найхарактерніші якості храмових споруд, детально описавши схему та функціональні особливості, тектоніку форм та технологію зведення, дослідник означив гуцульський храм як особливий вид сакральної споруди.

Однак достеменно вивчати пам'ятки сакральної архітектури гуцулів почали І. Грабар [24], В. Щербаківський, Д. Щербаківський [25], В. Січинський [13], [26], М. Драган [27] та інші. Завдячуючи цим науковцям було вивчено, описано, зафіксовано в обмірах, рисунках та світлинах чимало пам'яток дерев'яного храмобудування регіону, проведена їх певна систематизація.

Так, зокрема, академік І. Грабар [24, с.361-372] стверджує про надзвичайну архаїчність дерев'яних Гуцульських церков, що була зумовлена відокремленістю гірських поселень та незламністю традицій будівництва цього регіону. Також, зауважував він, зведенням храмів займалися тільки ті сім'ї майстрів, знання яких передавалися та зберігалися з покоління в покоління. Він стверджував, що, незважаючи на деякі особливості, гуцульське церковне будівництво має загальноукраїнський характер.

В. Січинський у своїх дослідженнях про архітектуру Гуцульщини звертався до порівняння гуцульських будівель з етруськими спорудами. Ця гіпотеза багато в чому мала підстави до існування. Однак у відношенні до храмових споруд ця ідея не мала однозначного підтвердження. Дослідник залишив по собі надзвичайно цінні матеріали про храмові споруди, які згодом були перенесені на інші місця або втрачені [26, с.13-14].

Серед видатних поціновувачів сакральної архітектури Гуцульщини слід згадати мистецтвознавця М. Драгана [27], чия дослідницька діяльність тривала в один із найскладніших

періодів історії західноукраїнських земель ХХ ст. — від другої половини 1920-х до початку 1950-х років. Його монографія “Українські деревляні церкви” зверталася до питання генези та розвитку форм у традиційному церковному будівництві, сприйнятого через розвиток форм самих церков.

Свій внесок у пізнання Закарпатської частини Гуцульщини зробив у 20-х роках ХХ ст. чеський дослідник сакральної архітектури Ф. Заплетал [28]. Подорожуючи під час своїх відпусток горами Карпат, він за фіксував величезну кількість дерев'яних церков. Значна кількість цих пам'яток не дійшла до нашого часу, ще частина збереглася у спотвореному вигляді.

У міжвоєнний та післявоєнний періоди часу дослідження Гуцульщини майже не проводилося. Ситуація змінилася у 80-ті роки, із настанням так званої “відлиги”.

Хрещаті дерев'яні церкви в цей період досліджував І. Могитич. Результатом його праці було виокремлення п'яти основних типів церков на основі пропорційного аналізу їх поземних планів [19].

Аналізу форм і пропорцій гуцульської культової архітектури відведено помітне місце в дослідженнях Г. Логвина [17].

Над питаннями, пов'язаними із храмовою архітектурою краю працювали в цей період П. Юрченко [15] та П. Макушенко [21].

Із настанням незалежності, у 90-х рр. відбулися суттєві зміни й у науковій сфері. Почали застосовувати нові методики досліджень, використовувати заборонені до цього часу архівні та літературні джерела. Науковці вже не підпорядковувалися політичним замовленням, а об'єктивно аналізували минуле й сучасність Гуцульщини.

Більш глибоко в цей період проводяться дослідження сакральної архітектури краю. Науковці частіше звертаються до тем появи гуцульських церков, їхнього походження. Так, В. Ярема (Патріарх Димитрій) у своєму дослідженні “Церковне будівництво Західної України” [29, с.10-11] висуває думку про те, що гуцульські храми походили із триконхових церков, що існували ще на початку ХVІІ ст. у Манявському Скиті.

Вагомий внесок зроблений Л. Прибегою у вивчення сакральних дерев'яних споруд Гуцульщини. Його наукові праці розкривають сутність пам'яток народної архітектури та висвітлюють поняття про оптимальні форми їх охорони та використання [30].

Дослідник українського дерев'яного храмубудування Я. Тарас

у своїй монографії аналізує досвід дослідження сакральної дерев'яної архітектури гуцулів. Він широко висвітлює генезу об'ємно-планувальних рішень, чинники, які вплинули на формування та розповсюдження певних типів церков, глибоко розкриває урбаністичний, ландшафтний та релігійний аспекти, визначає школи народної храмової архітектури, типи та групи церков. Підсумовуючи досвід та погляди попередників, він чітко виводить головні риси, притаманні для гуцульської школи народного храмубудування, а саме:

- хрещатий план створюється перетином двох прямокутників або додаванням до центрального квадратного зрубу менших прямокутних рамен;

- об'ємне рішення залежить від пропорцій бокових рамен, які від принципів побудови до центрального зрубного квадрата можуть бути п'яти типів:

- 1) план у вигляді рівнораменного хреста;

- 2) план, близький до рівнораменного хреста з незначним скороченням бокових прямокутних рамен, із трьома гранчастими раменами;

- 3) план хрестовий, із короткими боковими раменами;

- 4) план хрестовий, із незначним скороченням бокових прямокутних рамен та видовженим прямокутним бабинцем, із гранчастими раменами й прямокутним бабинцем;

- 5) план хрестовий, із короткими боковими прямокутними раменами, видовженим бабинцем або вівтарем, із трьома гранчастими раменами й прямокутним бабинцем.

- композиційне різноманіття церков досягається за рахунок прямокутних гранчастих рамен різних пропорцій, неоднаково орієнтованих до осей, та завершення основних об'ємів однією, трьома, п'ятьма банями;

- переважаючою є поздовжня вісь схід-захід;

- прямокутна основа нави в більшості одноверхих церков видима із зовні, піднесена на рівень із коником дахів, служить основою для восьмигранної шиї, яка набагато вужча від середнього зрубу, перехід між квадратною основою і восьмигранною шиєю здійснюється через видимі на зовні пендативи;

- бані п'ятиверхих церков завжди розміщені по осях, центральна — вища від чотирьох інших, рівних за висотою; у триверхих — розміщені на поздовжній осі (схід-захід), баня нави

більша від бань вітваря, бабинця, останні — рівні між собою;

- зруби на кожному рамені хреста переkritі коробовим склепінням, рідше плескатим переkritтям, нава — банею; дахи бокових прямокутних рамен двосхилі з причілками, багатогранних — п'ятисхилі;

- восьмигранна шия покрита наметовим або наметовим з невеликим перехватом унизу верхом, який завершується маківкою із хрестом, посадженою на невеликий ліхтар;

- на кожному рамені під причілком поставлені маленькі маківки з хрестами або тільки хрести на конусній основі;

- архітектурна виразність досягається шляхом співставлення рівновеликих мас, а також нахилом стін з метою ілюзійного збільшення висоти в інтер'єрі та монументальності в екстер'єрі;

- більшість церков має двоє дверей: у західному та південному раменах; віконні просвіти прорізані в зрубках над піддашшям, чотири — у шиї(барабані);

- стіни членуються по вертикалі широким піддашшям, яке оперізує церкву, опирається на випущені з вінців зрубу фігурні кронштейни; перехід між стіною, дахом та верхом здійснюється складним гзимсом [23, с.417].

Неможливо оминати увагою і сучасних дослідників гуцульської храмової архітектури. Зі здобуттям Україною незалежності 1991 р., цей регіон Карпат став знову відкритим для науковців із сусідньої держави. Так, кілька років поспіль, Лодзький Політехнічний Інститут організовує студентські літні дослідницькі експедиції, у програмі яких закладено дослідження дерев'яних церков Гуцульщини. Виконуються обміри, креслення поземних планів та розрізів, фіксації пам'яток.

Серед останніх публікацій, присвячених Гуцульським храмам, варто згадати статтю польського дослідника В. Вітковського “Нижній Вербіж — гуцульська церква у списку пам'яток UNESCO”, 2014 р. У ній детально висвітлено історію спорудження храму та унікальну своєрідність його конструкцій [31]. А в дисертаційному дослідженні О. Нешти “Принципи пропорціонування в традиційному дерев'яному храмубудуванні” [32] величезну увагу приділено саме Гуцульським церквам.

Висновки. Проаналізувавши дослідження архітекторів та етнографів, у яких висвітлюються питання пов'язані з традиційним храмубудуванням на Гуцульщині можна зробити

висновок, що науковцями опрацьовано безліч аспектів. Використовуючи ці напрацювання, можна робити наступні кроки у розкритті невичерпних особливостей народної храмової архітектури регіону.

1. Арсенич П.І., Базак М.І., Болтарович З.Е. Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження: Монографія. — К.: Наукова думка, 1987. — 470с., Рис.
2. Pol W. Obrazy z zycia i natury. — Krakow, 1870. — s. 99-235.
3. Витвицький С. Історичний нарис про гуцулів / Витвицький С ; [пер. з польської, передмова, примітки М. Васильчук]. — Надвірна: Світ, 1993. — 95 с.— (Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини і Покуття ім. Йосафата Кобринського; Ч. 9).
4. Kaindl R. Studien zur Ethnographie des Ostkarpathengebietes. — Chernowitz, 1902.
5. Шухевич В. Гуцульщина. — Львів, 1899. — Т. 2. — 164 с.
6. Gasiorowski H. Uwagi o rozmieszczeniu siedzib huculskich. — Wierchy, 1926, s. 78-118.
7. Fiszer A. Beskidy huculskie. — Wierchy, Lwow, 1938.
8. Falkowski J. Zachodnie pogranicze Huculszczyny. — Lwow, 1937.
9. Гнатюк В. Гуцули. — Подкарпатська Русь, 1923, № 1, с.19-23; № 2.— С.43—50.
10. В. Самойлович Українське народне житло (кін. XIX — поч. XX ст.). — К.: Наук. думка, 1972.
11. Прибега Л. В. Дерев'яні храми Українських Карпат. — К.: Техніка, 2007. — 168с.: Рис.
12. Прибега Л.В. Дерев'яні церкви Українських Карпат — до світової спадщини // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 2012. — Вип. 22. — С.74 — 85.
13. Січинський В. Дзвіниці та церкви Галицької України XIV-XIX ст. — Львів, 1925. — С.49 — 65.
14. Юрченко П. Г. Дерев'яне зодчество України (XVIII — XIX ст.) / П. Г. Юрченко. — К.: Вид-во Академії архітектури УРСР, 1949. — 134 с.
15. Юрченко П.Г. Дерев'яна архітектура України. — К. Будівельник, 1970. — 190 с.
16. Логвин Г.Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки [Текст]/ Г.Н. Логвин. — К.: Мистецтво, 1968. — 464с.: Рис.
17. Логвин Г.Н. Украинские Карпаты. Памятники архитектуры XIII — XVIII в. — М.: Искусство, 1973. — 192с.
18. Логвин Г.Н. Памятники искусства Советского Союза. Украина и

- Молдавия: Справочник-путеводитель. — М.: Искусство, 1982. — 454с.
19. Могитич И.Р. Крещатые церкви Гуцульщины // Архитектурное наследство. Сб. 27. — М.: Стройиздат, 1979. — С.98—107.
  20. Могитич И.Р. Архитектура дерев'яних храмів // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». Ч.12. — Львів: Інститут «Укрзахідпроектреставрація», 2002. — С.8-29.
  21. Макушенко П.И., Петрова З.А. Народная архитектура Закарпатья / Под ред. Ю.А. Нельговского — К.: изд. лит-ры по строительству и арх-ре УССР, 1956. — С.162 —167.
  22. Brykowski R. Lemkowska drewniana architektura cerkiewna w Polsce, na Słowacji i Rusi Zakarpackiej. — Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź: Ossolineum, 1986. — 188 s.+ 157 il.
  23. Тарас Я.М. Сакральна дерев'яна архітектура українців Карпат: культурно-традиційний аспект [Текст] / Ярослав Тарас.— Львів: ІН НАНУ, 2007. — 640 с.
  24. Грабар И. История русского искусства: История архитектуры. — СПб., 1912—1914. — Т. 2. — 376с.
  25. Щербаківський В. М., Щербаківський Д. М. Українське мистецтво: у 2 т. з додатками / Вадим і Данило Щербаківські ; [передм. І. О. Ходак ; предм.-геогр. покажч. В. М. Слободяна ; упорядн. О. О. Савчук]. — Харків: Видавець Савчук О. О., 2015. — 472 с.: [412 іл].
  26. Січинський В. Етрусський дім і гуцульський осередок. — Прага, 1930. — 15с.
  27. Драган М. Д. Українські дерев'яні церкви. Генеза і розвій форм: у двох частинах / Михайло Драган; [передм. В. С.Александрович ; прим. В. С.Александрович, В. С.Слободян ; предм.-геогр. покажч., терм. словник В. М. Слободян ; упоряд. О. О. Савчук]. — Харків: Видавець Савчук О. О., 2014. — 450 с.
  28. Заплетал, Флоріан. Дерев'яні церкви Закарпаття [Образотворчий матеріал]: альбом / передм. М. Мушинки ; упорядк.: М. Мушинка, М. Сирохман]. — Ужгород: Видавництво Олександра Гаркуші, 2015. — 120 с.
  29. Ярема В. (Патріарх Димитрій). Церковне будівництво Західної України / за ред. Ю. Криворучко. — Львів, 1998.
  30. Прибега Л.В. Охорона та реставрація об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини України: методологічний аспект. — Монографія. — К.: Мистецтво. 2009. — 304 с.
  31. Witkowski W. Wierbiaż Niżny — huculska cerkiew na Liście UNESCO — Ochrona Zabytkow. — 1 (264) LXVII. — S.141-163.

32. Нешта О. Принципи пропорціонування в традиційному дерев'яному храмубудуванні (на прикладі храмів західних регіонів України XVI-XIX ст.) [Текст]: дис.канд. архітектури: 18.00.01 / Нешта Ольга Леонідівна. — Київ: НАОМА, 2015. — 157 с.

ANNOTATION

Liudmyla Havrysh. Wooden Churches of Hutsulshchyna in Research Works of the Architects and Ethnographers. In this article, the author gives analysis of the research works of the architects and ethnographers concerning localities of Hutsulian wooden churches and their architectural and artistic peculiarities.

Key words. Hutsulshchyna, wooden architecture, church building, historic-ethnographic region, architectural and artistic peculiarities of wooden churches.

АННОТАЦИЯ

Людмила Гаврыш. Деревянные храмы Гуцульщины в исследованиях архитекторов и этнографов. В статье проанализированы исследования архитекторов и этнографов, в которых освещаются вопросы, касающиеся границ распространения деревянных гуцульских храмов и их архитектурно-художественных особенностей.

Ключевые слова. Гуцульщина, деревянная архитектура, храмостроительство, историко-этнографический регион, архитектурно-художественные особенности деревянных храмов.